

Ekonomický růst a jeho environmentální a sociální souvislosti

Zatímco ekonomové, politici a novináři mnohdy chápou ekonomický růst jako jednoznačně pozitivní, sílí zároveň proud, který jej zpochybňuje jako žádoucí cíl směřování společnosti. Z růstového směřování však není snadné bez problémů vystoupit. Získávání zdrojů pro další výrobu a spotřebu má přitom stále znepokojivější dopady v environmentální i sociální oblasti. Cílem článku je shrnout hlavní přínosy a problémy ekonomického růstu a poskytnout tak podklady pro kritickou diskusi o ekonomickém růstu ve výuce.

Co je ekonomický růst?

Ačkoliv se jedná o jedno z nejskloňovanějších slov dneška, řada lidí neví, co pojem ekonomický růst znamená. Běžně bývá ekonomický růst definován jako meziroční nárůst velikosti ukazatele hrubý domácí produkt (HDP), který měří finální (tj. bez meziproductů) celkovou finanční hodnotu vyprodukovaných statků a služeb v té které národní ekonomice. HDP tedy měří peněžní hodnotu statků a služeb vytvořených za dané údobí na daném území (v rámci formální ekonomiky). Třebaže jde o exaktní ekonomický pojem, resp. indikátor, má koncept ekonomického růstu zároveň řadu historických a hodnotových souvislostí. Od 18. století, kdy se poprvé výrazněji objevuje víra v pokrok, je totiž součástí této vize světlých zítřků nárůst materiálního blahobytu, zprostředkovaný vědou, technikou a později průmyslovou výrobou (Bronck 1998). Ačkoliv klasičtí ekonomové, jako byli Adam Smith či David Ricardo, se domnívali, že ekonomický růst jednou skončí, dnešní ekonomie si otázku konce růstu explicitně neklade, implicitně tak předpokládá, že růst bude pokračovat donekonečna.

Jaké jsou výhody ekonomického růstu?

Pokud se v ekonomice dané země vyprodukuje a prodá stále více statků a služeb, můžeme předpokládat, že za ně dostanou její aktéři stále více zaplacen. Pokud tedy ekonomika roste (a počet obyvatel zůstává stabilní), lze očekávat, že obyvatelé země, která toho v daném roce více vyprodukovala a prodala, budou stále bohatší, protože dostali více zaplacen za své výrobky, resp. budou bohatší firmy, které výrobky prodaly, i domácnosti, které dostaly zaplacen za práci pro tyto firmy. Zároveň můžeme čekat, že lidé najdou více možností zaměstnání než dřív a že bohatší domácnosti a bohatší firmy budou odvádět do státního rozpočtu vyšší daně, což zpětně bude znamenat kvalitnější státní služby. Růst je často na základě tohoto zjednodušeného (a ve své jednoduchosti velmi přitažlivého) modelu ztotožňován s bohatnutím a rostoucím blahobytem celé společnosti.

Co na to kritici?

K prvním kritikům ekonomického růstu patřili autoři zprávy Římského klubu *Meze*

růstu v roce 1972. Ti využili počítačové modely nárůstu spotřeby nerostných surovin a dospěli k názoru, že jejich nedostatek bude růst časem omezovat. O rok později zdůraznil ekonom E. F. Schumacher (2000, kap. 8) limitující roli energie pro další růst. Od 80. let se množí kritiky HDP jako ukazatele, který sice měří „bohatnutí“ v podobě nárůstu produkce, ale nedokáže měřit „chudnutí“ společnosti vinou přetěžování ekosystémů (Reid et al. 2005) a spotřeby neobnovitelných zdrojů. Diskuse o neudržitelnosti růstu tváří v tvář environmentálním limitům nabývá v posledních letech na naléhavosti i v souvislosti s nárůstem množství odpadů, zvyšováním cen primárních surovin a hrozbou klimatických změn (Heinberg 2011, Victor 2010). Vzhledem k aktuálnosti této diskuse se v druhé polovině textu podrobněji věnujeme současným odborným debatám o environmentální dimenzi ekonomického růstu.

Další kritické růstu zdůrazňují skutečnost, že HDP měří pouze *finančně ohodnocenou* produkci a nebere v potaz tzv. nepeněžní či neformální ekonomiku, např. sféru péče o děti či staré lidi v rodině, vzájemnou sousedskou pomoc, dobrovolnou práci či samozásobitelství. Nárůst HDP tak může i zde maskovat ochuzení – často se např. uvádí příklad matky, která dá své dítě do jeslí a nastoupí jako prodavačka do MacDonalds: vzroste HDP, ale ne nutně kvalita života. Irský ekonom Richard Douthwaite v knize *Iluze růstu* (2000) podrobně hodnotil vývoj řady indikátorů kvality života v Británii v letech 1955–1988, včetně nezaměstnanosti, rozvodovosti a množství volného času, a dospěl k názoru, že ve většině sfér, jimiž se zabýval, došlo ke zhoršení situace.

Vedle environmentálních důsledků ekonomického růstu a skutečnosti, že ekonomický růst nezohledňuje erozi nepeněžních sociálních sítí a vazeb, která jej často doprovází, je tu ještě třetí závažný aspekt, a to rozdělení tzv. ekonomického koláče. Kritici upozorňují, že agregátní ekonomický růst neříká nic o tom, jak je „ovoce“ makroekonomického vývoje rozděleno uvnitř společnosti. V praxi jsou to přitom právě období rychlého růstu, která korelují s nárůstem ekonomických nerovností (Douthwaite 2000, s. 78–90), a všeobecně platí, že rozdíl v příjmech mezi chudými a bohatými na celém světě stoupá (Martinez-Alier 2002, s. 16–18).



Obr. 1: Březen 2012. Protest místních obyvatel v regionu Cajamarca (Peru) proti povolení těžby zlata v plánovaném dole Conga mine. Těžba by ohrozila zejména zdroje pitné vody pro celou oblast. Kromě plánovaného zničení 20 horských jezer (jedno z nich na obrázku) a systematického odčerpávání podzemní vody hrozí také kontaminace těžkými kovy. Peruánský prezident Ollanta Humala vyhlásil kvůli násilným střetům mezi policií a protestujícími obyvateli v oblasti již poněkolkáté výjimečný stav. Foto: Diego Cupolo

VÝZKUM A VÝVOJ

Příčiny tohoto jevu jsou složité a souvisejí s interní dynamikou současného globalizovaného ekonomického systému, v němž zejména při absenci redistributivních vládních politik a omezené kontrole korporátní moci dochází snadno ke koncentraci kapitálu (včetně půdy) ve stále méně rukou, k daňovým machinacím apod. Ekonomický růst tak nemusí přinášet ani očekávané klady, jako je nárůst zaměstnanosti či daňového základu (Shrivastava, Kothari 2012).

Z předchozího je patrné, že ekonomický růst jako agregátní údaj, mapující nárůst produkce, má jen velmi omezenou vypovídací hodnotu o skutečně environmentální, sociální, ale i ekonomické situaci v té které zemi (resp. v jejich jednotlivých regionech). Uvedené tři aspekty života přitom navzájem úzce souvisejí. Jako konkrétní příklad, kdy tlak na ekonomický růst omezil nepeněžní aktivity a vedl k příjmovým nerovnostem, které měly další sociální důsledky, lze uvést případovou studii vesnice v indickém státě Kérala. Pod tlakem mezinárodních institucí, volajících po větší produkci a vývozu komerčních plodin, zde úřady umožnily založení mangovníkových sadů na půdě, která původně patřila drobnějším zemědělcům či sloužila jako společná pastvina. Zatímco pro nejbohatší aktéry, nové majitele sadů, znamenal prodej ovoce finanční přínos (a pro stát nárůst HDP), drobní zemědělci a bezzemci ztratili půdu, pracovní příležitosti (pěstování manga nevyžaduje velké nasazení pracovní síly) a možnost pastvy dobytka. Pokles stavů dobytka omezil možnosti hnojení. Nejchudší rodiny tak přestaly pěstovat potraviny pro vlastní potřebu a staly se závislými na vládních přídelech potravin (loupaná rýže). Pokles pracovních příležitostí měl pak i další nepříznivé sociální důsledky (nemožnost provdání dcer apod.) (Saju 2009). Vzhledem k tomu, že k „nárůstu bohatství“ (zde ovoce jako tržní produkt) dochází v rámci formální, tedy peněžní ekonomiky, zatímco ke „zchudnutí“ dochází v nepeněžní ekonomice (přístup k pastvinám a další), nebývají případy, jako je tento, v makroekonomické optice viditelné.

Situace, kdy je ekonomický růst vykoupen ztrátami v nepeněžní ekonomice a marginalizací zranitelných skupin obyvatel především v zemích globálního Jihu, jsou přitom běžným jevem. Joan Martinez-Alier (2002) podrobně mapuje řadu tzv. environmentálních konfliktů mezi místními obyvateli a korporátní či státní mocí. Tyto konflikty jsou způsobené zabíráním původně samozásobitelsky užívané půdy (vč. lesů a vodních zdrojů) pro komerční produkci, výrobu energie či těžbu. Jestliže tedy budeme v dalším textu hovořit o environmentální dimenzi sporu o ekonomický růst, je třeba mít na paměti, že se nejedná o abstraktní

hru čísel a pojmů, ale ve svých důsledcích o konkrétní mocenské konflikty, často s ničivými dopady na velké skupiny obyvatel, viz též Sachs a Santarius (2007) či webová stránka organizace Survival International. Jeden z mnoha environmentálních konfliktů současnosti ilustruje obr. 1.

Efektivnost jako řešení?

V environmentální rovině dialogu mezi kritikou a zastánci ekonomického růstu se často objevují dvě linie. Jednu z nich můžeme označit jako *argument o efektivnosti*: Zastánci ekonomického růstu často souhlasí s tím, že trvalý nárůst spotřeby materiálů a energie je nemožný, ale domnívají se, že tento problém řeší technologický pokrok. V některých zemích spotřeba energie či zdrojů stagnuje, zatímco HDP roste. Z toho odvozují, že růst HDP lze oddělit (anglicky *decouple*, hovoří se proto o *decouplingu*) od spotřeby přírodních zdrojů. Z knih vycházejících z této filozofie lze jmenovat např. *Faktor čtyři* (Weizsäcker et al. 1996), který nabízí návody, jak docílit dvojnásobného objemu produkce zboží a služeb za využití pouhé poloviny přírodních zdrojů.

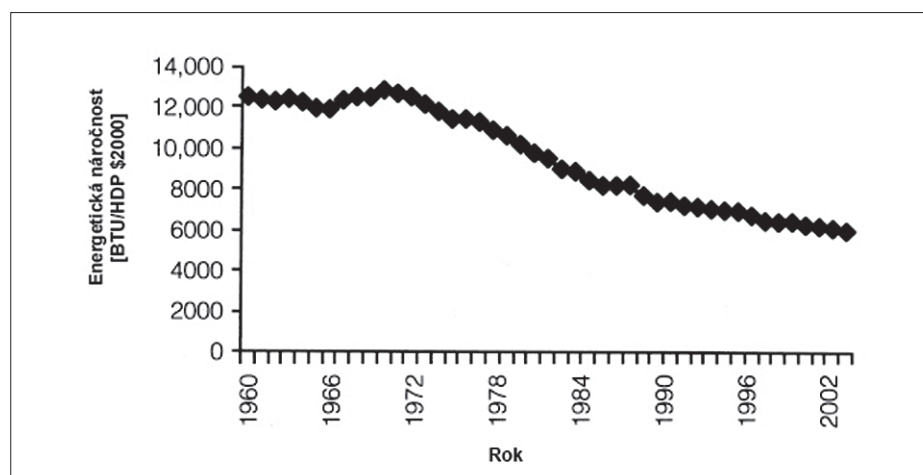
Ukazuje se ale, že ačkoliv technologie mnohdy skutečně dokáže výrazně snížit spotřebu energie či materiálů na jednotku výroby, dochází tedy k *relativnímu decouplingu*, nedaří se docílit tzv. *decouplingu absolutního*, tedy růstu objemu produkce provázeného absolutním snížením celkového objemu spotřeby materiálů a energie. V této souvislosti hraje klíčovou roli tzv. *Jevonsův paradox*, tedy právě jev, kdy vyšší materiálová či energetická efektivita vede ve středně- či dlouhodobém horizontu nikoliv k nižší, ale k celkově vyšší spotřebě, která pak dilčí materiálové či energetické úspory neguje (Polimeni et al. 2009, s. 86). Tato zákonitost není až tak protiintuitivní, pokud si uvědomíme, že úspora materiálu či energie snižuje náklady produkce, a tedy

i cenu výsledného výrobku. Důsledkem je jednak větší dostupnost daného výrobku, a tedy vyšší objem jeho celkové spotřeby, jednak technologický rozvoj novějších variant daného produktu. Např. vyšší efektivita výroby automobilů tak měla za následek větší počet prodaných kusů a také vývoj nových, větších a luxusnějších modelů; vyšší efektivita spalovacích motorů pak výkonnější motory a více najetých kilometrů. Úspory při výrobě i provozu jednotlivých automobilů tak, zdánlivě paradoxně, z tržně-ekonomického hlediska ale vlastně velice logicky, vedly v daném sektoru ke zvýšení celkové spotřeby materiálů i energie. Že nejde o jev výjimečný, ale spíše typický, ukazují například data pro americkou ekonomiku posledního půlstoletí: patrné jsou jak výrazné pokroky v jednotkové efektivitě produkce (snížování energetické náročnosti, viz obr. 2), tak i více než dvojnásobný nárůst celkové spotřeby energie v přesně stejném období (obr. 3).

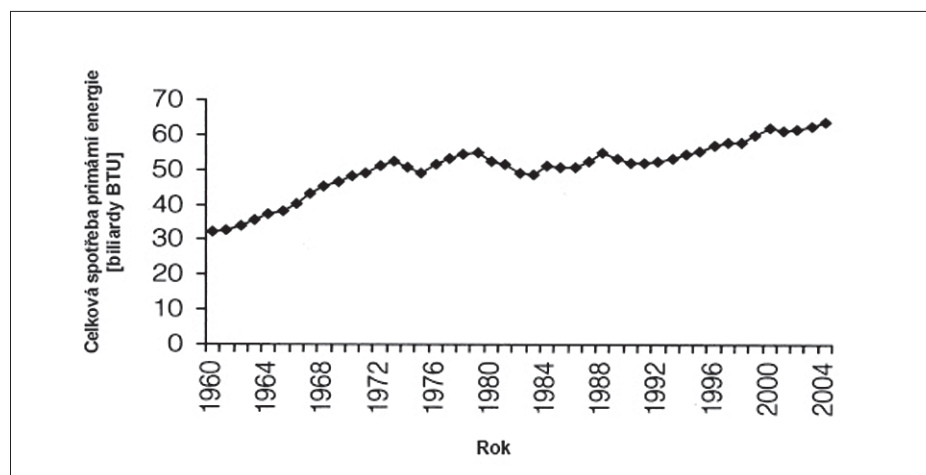
Statistiky poukazující na stagnující spotřebu energie při rostoucím HDP například v některých evropských zemích navíc nezohledňují realitu globalizované ekonomiky: energeticky a surovinově náročná výroba je dnes často přesouvána do zemí s levnou pracovní silou a omezenou environmentální a sociální legislativou. Americký energetik Richard Heinberg to vyjadřuje lapidárně: „Čína pálí uhlí na výrobu amerického spotřebního zboží“ (Heinberg 2011, s. 166).

Nahraditelnost zdrojů?

Heinberg ve své knize *Konec růstu* (2011, kap. 3) polemizuje i s druhou nejběžnější myšlenkovou linií zastánců ekonomického růstu, *argumentem o nahraditelnosti zdrojů*. S pomocí řady dat poukazuje na skutečnost, že snadno dostupné nerostné zdroje včetně ropy (kde se hovoří o tzv. *ropném zlomu*) jsou již z významné části vyčerpány. Těžba dalších, dosud zbývajících zdrojů, tlačena



Obr. 2: Pokles energetické náročnosti americké ekonomiky na jednotku HDP v období 1960–2004. Údaje o HDP pro jednotlivé roky jsou přepočítány na hodnotu amerického dolaru z roku 2000. Zdroj: Polimeni et al. 2009, s. 152



Obr. 3: Nárůst celkové spotřeby primární energie v americké ekonomice v období 1960–2004. BTU = British Thermal Unit (britská tepelná jednotka), odpovídá přibližně hodnotě 1055 joulů. Zdroj: Polimeni et al. 2009, s. 153

rostoucí poptávkou, vede nejen ke stále problematičtějším důsledkům sociálním a environmentálním (např. těžba ropy v Amazonii či uhlí a hliníku ve východních indických státech), často spojeným s politickou destabilizací, ale je také stále ekonomicky i energeticky nákladnější. Vývoj cen řady surovin (nikl, olovo, měď, zinek) vykazuje v posledních desetiletích nárůst, naše technologie jsou navíc závislé na celé řadě dalších, méně známých prvků, jako jsou prvky vzácných zemin, které z 97 % dodává Čína. Nahraditelnost zdrojů tedy v některých případech funguje, zpravidla ale jen v omezené míře. Není možné nahradit všechny tyto a další zdroje, jako je uran, ale i půda nebo voda (Heinberg 2011, s. 124–143).

Heinberg (2011) patří k autorům, kteří se domnívají, že ekonomický růst (chápeme-li ho jako pravidelný nárůst HDP v jednotlivých zemích) vezme postupně za své, ať si to přejeme, nebo ne. Jako příčinu vidí nejen rostoucí spotřebu zdrojů, ale také rostoucí zadlužení, které znemožní další úvěry a destabilizuje ekonomiku. Na druhé straně existuje i občanské hnutí za dobrovolný „nerůst“ (*décroissance, degrowth*), které je nejsilnější ve Španělsku a ve Francii. Usiluje o environmentálně udržitelný a sociálně spravedlivý nerůst a domnívá se, že objem ekonomické produkce v tzv. rozvinutých zemích začne postupně klesat a poté se ustálí na stabilní hladině, která je nižší než dnes. Hnutí *décroissance*

je velmi košatá a rozmanitá a není snadné ho jednoznačně charakterizovat. Jeho stoupenci usilují například o alternativní ekonomické sítě, samozásobitelství, spolubydlení a další formy sdílení, vyslovují ovšem i politické požadavky na omezení délky pracovní doby, podporu lokálních měn, moratoria na další těžbu některých zdrojů či budování infrastruktury atd. (Latouche 2012). Indičtí autoři Shrivastava a Kothari (2012) poukazují v této souvislosti v kontextu zemí globálního Jihu také na důležitost legitimizace a podpory tradičních, „neindustriálních“ způsobů života, které převládající důraz na ekonomický růst dosud marginalizoval.

Omezený prostor článku nedovolil zmínit další aspekty tématu, například komplikovanou diskusi o vztahu mezi peněžními příjmy a subjektivní spokojeností či vztah rostoucího systémového zadlužení k ekonomickému růstu a související otázku kompatibility současného ekonomického systému s nerůstem. V každém případě je patrné, že v případě růstu (i nerůstu) jde o klíčové téma, o kterém ještě hodně uslyšíme.

Nada Johanisová, Eva Fraňková,
Fakulta sociálních studií MU v Brně
johaniso@fss.muni.cz,
eva.slunicko@centrum.cz

Poděkování:

Vznik tohoto textu byl podpořen z grantu *Environmentální aspekty životního způsobu III (MUNI/A/0788/2011)*.

Economic Growth and its Environmental and Social Implications. This article summarizes current arguments for and against continued economic growth, emphasizing the current “enhanced effectiveness”, and “substitution of resources” discussion and ends with a brief introduction of the degrowth movement.

APLIKACE DO VÝUKY:

1. Zamyslete se nad otázkou: „Co je bohatství?“, nejprve samostatně či ve dvojicích. Poté diktujte své postřehy učiteli, který je bude v bodech shrnovat na tabuli formou myšlenkové mapy. Jedná se o metodu brainstormingu, kdy učitel postřehy nehodnotí, pouze zapisuje a shrnuje. Mělo by se ukázat, že pojem „bohatství“ zahrnuje víc než jen peníze (ale např. i přírodu, přátelství apod.). Aktivita může sloužit jako úvodní evokace tématu „ekonomický růst“.
2. Ve skupinách po dvou až třech pracujte s papírem, na jehož ploše budou rovnoměrně rozmístěny pojmy: ekonomický růst, ropný zlom, třetí svět, vyčerpání zdrojů, pokrok, blahobyt, nepeněžní ekonomika, klimatické změny, výroba, spotřeba, dobrovolná skromnost. Spojte šipkami pojmy, které nějak souvisí. Tuto souvislost nahlas formulujte, např.: „Ekonomický růst může být ohrožen ropným zlomem, protože ropa, nutná k výrobě, bude stále dražší.“ Svě postřehy diktujte učiteli, který je komentuje a celé schéma znázorní na tabuli. Aktivita může sloužit jako závěrečná reflexe tématu „ekonomický růst“.

LITERATURA A ZDROJE DAT:

- BRONCK, R. (1998): *Progress and the Invisible Hand*. Warner Books, London, 265 s.
DOUTHWAITE, R. (2000): *The Growth Illusion*. Lilliput Press, Dublin, 383 s.

- HEINBERG, R. (2011): *The End of Growth*. Clairview, Forest Row, U.K., 320 s.
LATOUCHE, S. (2012): *Malé pojednání o poklidném nerůstu*. Za tráti, Praha, 108 s.
MARTINEZ-ALIER, J. (2002): *The Environmentalism of the Poor*. Edward Elgar, Cheltenham, U.K., 312 s.
POLIMENI, J.M., et al. (2009): *The Myth of Resource Efficiency: The Jevons Paradox*. Earthscan London, 184 s.
REID, W., MOONEY, H.A., CROPPER, A., et al. (2005): *Ekosystémy a lidský blahobyt. Rada hodnocení ekosystémů k miléniu*, Centrum pro otázky životního prostředí, Praha, 138 s.
SACHS, W., SANTARIUS, T. (eds) (2007): *Fair Future*, Zed Books, London, 276 s.
SAJU, T.S. (2009): *The Political Ecology of Agrarian Ecosystem Change in a Kerala Region: A Gender and Class Analysis*. Disertační práce, Department of Geography, University of Madras, Chennai, Indie, 256 s.
SHRIVASTAVA, A., KOTHARI, A. (2012): *Churning the Earth: The Making of Global India*. Penguin, India, 365 s.
SCHUMACHER, E.F. (2000): *Malé je milé*. Doplněk, Brno, 284 s.
VICTOR, P. (2010): *Questioning Economic Growth*. Nature, roč. 468, s. 370–371.
WEIZSÄCKER, E.U., LOVINS, A.B., LOVINSOVÁ, H. (1996): *Faktor čtyři*. MŽP, Praha, 331 s.